

А 2008
791к

МІТ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

Гүлзада НИЕТҚАЛИЕВА

Тұма
жырдың
тұңғышы

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

Гүлзада НИЕТҚАЛИЕВА

**ТҰМА
ЖЫРДЫҢ
ТҰНЫҒЫ**

“Ер-Дәулет”
Астана

ББК 83.3

Н 55

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ**

**АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Пікір жазғандар:

Жұмазия Әбдірахманова

филология ғылымдарының кандидаты,

Гүлзира Аяпова

филология ғылымдарының кандидаты

Ниетқалиева Г.

Н 55 Тұма жырдың тұнығы. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 256 бет.

ISBN 9965-436-39-8

Филология ғылымдарының кандидаты Гүлзада Ниетқалиеваның бұл еңбегі көрнекті ақын Есенғали Раушановтың шығармашылығындағы психологиялық параллелизмге арналған. Жас ғалым ақын өлеңдерін жан-жақты талдай отырып, оның көркемдік ерекшеліктерін, әсіресе параллелизм құпияларын ашқысы келген. Расында, Е.Раушанов өлеңдері мен дастандары ерекше талдауды талап етеді. Автор сол мақсаттың үдесінен шығуға ұмтылған. Ақын шығармашылығы туралы бұған дейін жазылған ғалымдардың еңбектерінен бұл зерттеудің өз ерекшелігі бар.

Еңбек әдебиетші ғалымдар мен жас қаламгерлерге жалпы өлең сүйер қауымға арналған.

4603020000

Н -----хабарландырылған – 2007

ББК 83.3

00(05)-07

ISBN 9965-436-39-8

© Ниетқалиева Г. 2007

© “Ер-Дәулет”, 2007

ТІЗГІН ҚАҒАР

*немесе психологиялық параллелизмге бастайтын
суреткердің ішкі әлемі*

Сыни көркем ойдың дамуына ықпал жасайтын және күрделі теориялық пайымдаулар мен тұжырымдауды қажет ететін үлкен күретамырлы тақырыптың бірі — суреткер сомдаған көркемдік әлем. “Адамның жан дүние құбылысының құпияларын ашып, оның рухани және психологиялық сезім пернесін дөп басып, кәдімгі тіршілік көріністерін көркемдік шындық дәрежесіне көтеру кез келген талант иесінің пешенесіне жазылмаған. Көркем шығармашылықтың қиындығы мен ерекшелігі де сонда” (Вопросы литературы, 1958, №4, с.167). Алайда соңғы жылдарға дейін суреткердің көркемдік әлемі әдеби сында көлеңкеде қалып келді. Негізгі назар — шығарманың құрылымын, оқиға желісін, кейіпкердің жағымды — жағымсыз бейнелерін, оның таптық тегін талдауға арналды. Көркемдік ерекшелік ретінде жазушының стилі мен тілдік қолданыстарына, ондағы психологиялық желілерге баса көңіл бөлінді. Достоевскийдің шығармаларындағы “көп дауысты әлем” туралы айтылған Бахтиннің еңбегінен кейін ғана шығарманың көркемдік әлемі туралы әр түрлі пікірлер айтылып, арнайы зерттеулер жазыла бастады. Өйткені суреткердің көркемдік әлемі — қайталанбайтын құбылыс. “Көркемдік әлемі” категориясы әдебиет туралы ғылымның ең ежелгі заңдылықтарының бірі бола тұра

кеңес дәуірінде идеологиялық шектеудің кесірінен ауқымды зерттеу объектісіне айналмады. Тек Д.Лихачевтің “Көркем шығарманың ішкі әлемі” (Вопросы литературы, 1968, №8) атты мақаласынан кейін ғана жеке шығармалардың және жазушылардың көркемдік әлемін танытатын теориялық мақалалар дүниеге келді. Ф.П.Федоров “Көркемдік әлем” деген ұғымға: “Бұл — эстетикалық мақсаты бар текстегі рухани қатынастардың сан-салалы жүйесі”, — деп анықтама берсе (Федоров Ф.П. “Романтический художественный мир: пространство и время”. Рига, 1988, с.5), ал, В.П.Асмус: “Көркемдік әлем ойдан шығарылған, нақты өмірге қатысы жоқ дүние емес. Автордың керемет фантазиясы болуы мүмкін, автор Аристотель, Сервантес, Гофман, Гоголь, Маяковский болуы мүмкін, бірақ олардың ойлау қабілетінің күштілігіне қарамастан, оның шығармасында суреттелген нәрсе оқырман үшін тосын болса да шындыққа жанасымды болуы керек”, — деп жазады.

Көркемдік әлем — бұл тек табиғатқа таза еліктеу ғана емес, сонымен бірге жалпы жалғанның заңдылығы туралы қорытылған ортақ көркем тұжырым. Өмір құбылыстарына әр қилы тағдыр арқылы баға беру, түрлі оқиғалар арқылы ой қорытуға жетелеу, оны көркемдік сүзгіден өткізіп, белгілі бір көзқарас қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да көркемдік әлем — жазушы танымындағы, қоғамдық санадағы өмір суреті. Көркемдік әлем солардың жиынтық бейнесі. Ол — өмірді түсінудің қуатты құралы. Осыған орай біз тек шығарманың көркемдік әлемі туралы ғана емес, сонымен бірге жазушының, тіпті өнер типтеріндегі көркемдік әлем туралы сөз қозғай аламыз. Сондықтан да көркемдік әлем объективті дүние мен жазушы санасының біртұтас бірлігі, бірақ ол объективті дүниенің көшірмесі не көлеңкесі емес, әрине, шартты түрде және белгілі бір дәрежеде өмірлік құбылысқа байланысты, бірақ оған

тәуелді боп қалмайды. Себебі, суреткер оны өзінше көркем образ етіп жасайды. Жалпы көркемдік әлем туралы пікірді сонау ежелгі дәуірде-ақ сөз өнерінің тұңғыш теориясын жасаған Аристотель айтқан болатын. Ол әр “жанрдың басын біріктіре қарастырып, олардың табиғи ортақ себепкері ретінде табиғат заңына еліктеуді алдыңғы қатарға қой, яғни көркемсөздің мәйегі – еліктеуден басталады”, – деді. (Аристотель. Соч. М., т.4, с.646). Осы көркем еліктеудің өзін зерттеушілер екіге бөлді: біріншісі: жанама (опосредственные) еліктеу, яғни көркем бейнелеудің негізіне нақты көріністі шартты түрде ала отырып суреттеу. Екіншісі, тікелей (непосредственное) еліктеу, яғни көркем ойдың негізі танымдық (познавательная) сипат алады да, ол өмірлік шындықтың көркем шындыққа ұласуын барлық заңдылықтар мен түрлі құбылуды пайдалана отырып қарастырылады. В.Г.Белинский шындықтың бейнеленуінің осындай екі түрін – реалды және идеалды деп екіге бөлді. Ол: “Ақын өмірдің күнделікті тіршілік көрінісін, өмірге, заманға, халыққа деген көзқарастан туындаған әсерін өзінің мақсат-мұратына сәйкестендіріп суреттейді, не өмірдің барлық жақсылығы мен жамандығын сол қалпында шындықты әшкерелей отырып, соның барлығын тәптіштеп, күнгейі мен көлеңкесін қоса нақты суреттейді”, – деп атап көрсетті. (Белинский В.Г. Собр. соч. М., 1976, т.1, с.141). Көркемдік әлем – бейнелеу тәсілдерінің қай түрін қолданса да жатсынбайды, мейлі “еліктеуден”, мейлі көркем бейнелеуден бастау алсын, бәрібір, мұнда өмірлік шындық пен көркемдік шындықтың қат-қабат көрінісі қамтылады. Сондықтан да шығарманың көркемдік әлемін түсіну күрделі құбылыс. Себебі ол “Шындықты нақты бейнелеу мен көркем ой қорытудың нәтижесі болғандықтан да жандүние құбылысы арқылы суреткер өзінің көркемдік әлемінің заңдылықтары мен оның ішкі логикалық құрылымын ашады. Ол үшін ақынның

танымдық шеңберін анықтап, оның адам мен дүние туралы түйген ойын түсініп, лирикалық кейіпкердің іс-әрекетінің қозғаушы күшінің себебін, көңіл-күйін, сол көңіл-күйге әсер еткен жағдайдың әлеуметтік астарын ашып барып, сол жөніндегі суреткердің көзқарасын екшеп барып, қорытынды жасау қажет. “Сыншының міндеті — заман мен сол заманның суреткерлерінің образын ашу” деген санатты сөз бар. Ендеше, ақынның көркемдік әлемін ол өмір сүрген ортадан тыс қарастыруға болмайды. Міне, сондықтан да бүгінгі таңда адам мен табиғат арасындағы байланысты зерттеудің қажеттілігі туып отыр. Өз заманына үн қосып, сол бір діттеген тақырыпты көркемдік әлеміне арқау етіп жүрген қазақ ақындарының бірі — Есенгали Раушанов. Осы бір аса күрделі тақырыпты қозғай отырып, өзінің басты нысанасы ретінде Адам мен Табиғатты ала отырып, өзінің көркемдік әлемі арқылы Е.Раушанов ісі адамзатқа ортақ “мәңгілік мәселелерді” де көтеруге ұмтылды. Сыншылар, кейінгі кезде көркем шығармаларда көтеріліп жүрген “мәңгілік мәселелерді” экзистенциалдық мәселелер деп атай бастады. “Экзистенциалдық” деген ұғымды “экзистенциалистік философия” ұғымымен шатыстырмау қажет. Экзистенциалдық мәселелер дегеніміз — ол өмір мен өлімнің, өмір сүру мен өмір сүрудің мағынасының, адам мен табиғаттың, тарихи тұлғалар мен олардың күресінің, достық пен жалғыздықтың, армандау мен өмірден безінудің арасындағы арпалыс. Бұл — әлеуметтік, азаматтық тақырып: еркіндік, мемлекет, соғыс, әділеттілік пен әділетсіздік, яғни “адамның өмір сүруінің мүдделерінен негізгі қажетті мақсатын бейнелейтін сан-салалы ұғым (Гинзбург Л. “О старом и новом” Л. 1982, с.17).

“Көркем бейне дегеніміз — жалғанның жаратылысының нәтижесі мен жалғанның жалпыға ортақ заңдылығының соны көрінісі. Көркем шығарма жанында жасырынып жатқан жан тебіренісі мен құпия күштерді

және өмірдің өзінен туындайтын нақты құбылыстар мен оқиғаларды басшылыққа алатын заңдылықтарды дөп басып табады” (Котиков В.В. “Художественный образ и действительность”. Кн.: “Теория литературы”. Основные проблемы в историческом освещении. М., 1962).

“Бізде шығармашылық қабілет азаюда, бізде жүректің, пейілдің кеңдігі кеміп барады... бізге өмір поэзиясы жетіспейді, өз түсінігімізден есебіміз асты... Адамның сыртқы әлемге жүргізер билігін күшейткен ғылым-білімнің дамуы поэтикалық бастаудың жоқтығынан оның ішкі әлемін тарылтты. Адам стихияны бағындыра отырып, өзі де соған бағынышты, тәуелді болып қалады (Шелли Ф. Письма. Статьи. Фрагменты. М. Наука, 1972, 534 с.).

Қазіргі әдебиетте кең орын алған мәңгілік тақырыптардың бірі — адамның өмір сүру туралы толғанысы. Бұл адамның қоршаған ортамен тікелей гармониялық қарым-қатынасын көрсетеді. Яғни адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас көркем ой арқылы зерделеу мәселесімен тығыз байланысты. Ал бұл ағым 70-80 жылдардағы әдеби-көркем шығармаларда көтерілген негізгі арнаның бірі болды. Әдетте, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты бейнелейтін прозалық шығармалардағы тартыс сан салалы, көп желілі болып келеді. Мұның басты себебі: планеталық ауқымдағы экологиялық дағдарыстың күшеюі және оның табиғатты қорғау, жердегі тіршілікті сақтау мәселесімен қат-қабат ұштасады. Көркем шығармаға арқау болған бұл тартыс — бір-біріне қарама-қайшы келетін жаңа ағымды қалыптастырады. Сондай бағыттың бірі — қоршаған ортамен адамның жан дүниесін қорғау мәселесін қатар шешуге ұмтылған ағым, яғни адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты адамгершілік мәселесімен ұштастыра баяндап, адам мен табиғат арасындағы бір-біріне тәуелділіктің арта түскендігін

баса көрсетеді. Мұны жазушы Д.Гранин: “Қоршаған сыртқы ортаны қорғаумен бірге, адамның жандүниесін — ішкі әлемін де қорғау мәселесі қоса туындап отыр” деп орынды түсіндіреді (Гранин Д. “Два крыла”, Правда, 1978, 29 мая). Табиғат пен адамның арасындағы осы тәуелділікті кейінкердің психологиялық тебіренісі, әлеуметтік жағдайы, өмірлік тәжірибесі арқылы бейнелей отырып, жазушылар адам мен табиғат арасындағы байланысты тек философиялық — адамгершілік тұрғыдан ғана алып, оны көркем ой елегінен өткізіп қана қоймайды, сонымен қатар адамның ілхамдық мәйегін, оның қоршаған ортаның басына түскен қауіп пен қатерді түсіну дәрежесін сол табиғатпен арадағы қилы-қилы қарым-қатынасы арқылы суреттейді. Дүние әдебиетінің У.Фолкнер, Э.Хемингуэй, Я.Ковабата іспетті ХХ ғасырдағы ұлы өкілдерінің шығармаларындағы адамның тағдырын табиғатпен тели суреттеп, оқиғадан гөрі “өмір сүру” мәселесіне ден қойып, оған психологиялық, философиялық, әлеуметтік астар беріп, сан қилы әдеби тәсілді қолдануы — прозалық дүниенің мазмұнына да, жазылу мәнеріне де, желісіне де, ішкі құрылымына да әсер етіп, мүлдем жаңа сипат берді. Өмірлік шындық пен көркемдік шындықтың орнын көркем ой тұжырымы алмастырып, мүлдем тосын, әрі өте күрделі “көркемдік әлем” деген ұғымды қалыптастырды. Тіпті, кейбір әдебиетте, оның ішінде қазақ әдеби сыны да бар, “көркемдік әлемнің” терминдік сөздігі әлі де толық бір ізге түсірілген жоқ. Сондықтан кейбір ұғымдар мен терминдерді орыс әдебиетшілері пайдаланған нұсқасы бойынша алып, солардың пайымдауы арқылы түсіндіруге тура келеді. Көркем сында талданбаған бұл қандай жаңалық дегенге келсек, ең алдымен “ішкі және сыртқы” тақырыптың өзара байланысы, өмірлік шындық пен көркемдік шындықтың арасын ажыратудағы байланысы, көркем ойдың жаңа сипаты, образ бен проблеманың арасындағы заңды-

лықтар деген теориялық мәселелерге жауап іздеуіміз керек. Осыған орай ақын Е.Раушановтың шығармашылығының “көркемдік әлемін” арнайы зерттеу тақырыбы ретінде алып отырмыз. Е.Раушанов әлемдік әдебиеттің тың толқынының қатарында “ішкі” және “сыртқы” тақырыптарды меңгеріп, адам санасының табиғатпен екі арадағы “екіге жарылуын” (раздвоение личности) қазақ сөз өнеріне алып келген ақын. Оның өлеңдерінің он бойынан романтизм, реализм, натурализм, символизм бағыттарының үшқындары нышан танытады. Ақынның өлеңдері мен поэмаларында табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынас әр түрлі жағдайға байланысты сан қырлы оқиға желісі арқылы қарастырылған. Сондықтан біз Е.Раушановтың көркемдік әлемі қандай, ол әлем несімен ерекшеленеді деген сауалдарға жауап беруге ұмтыламыз. “Мәңгілік мәселені” көтерген ақынның көркемдік әлемін түсінудің негізгі шарттарының бірі — оның ішкі тақырыбын табу болып саналады. Бұл ретте осы тақырыпты зерттеп жүрген сыншы Г.Белая: “Жазушының көркемдік әлемінің өзіндік ерекшелігін танудың басты жолы — жазушы шығармашылығындағы оның өзі тапқан тұрақты түрде оралып отыратын “ішкі тақырыбын” дөп басып, суреткерді толқытқан өмірлік мәселелердің бірлігін тауып алу керек. Сол арқылы оның көркемдік әлеміндегі “ішкі тақырыпты” негізге алып, соған табан тірей отырып талдауға мүмкіндік туады деп жол көрсетеді (Белая Г. Литература в зеркале критики. М., 1986, с.226).

Егер де “мәңгілік мәселені” көтеретін (біз шартты осылай атап отырмыз) суреткер үшін “ішкі тақырып” соншама маңызға ие болатын болса, онда “сыртқы тақырып” та болуға тиісті ғой. Ал осы ұғымдар нені білдіреді? Соны тиянақтап алу үшін біз “ішкі” және “сыртқы” тақырып дегеніміз не және олардың өзара қарым-қатынасы қандай, соған қысқаша тоқталамыз. Жоғарыдағы “ішкі” және “сыртқы” тақырыпқа шарт-

ты түрде болса да теориялық түрғыдан анықтама беру өте күрделі әрі нәзік мәселе. Алайда осы “тақырыппен”, сол “тақырыптың” суреткер көтеріп отырған “мәселеге” қалай қызмет көрсететінін анықтап алмай, пікір тұжырымдау мүмкін емес. Бұл ақын шығармашылығын түсіндіру барысында негізгі арнадан ауытқып, ұсақ жанама жайларды тәптіштей талдауға әкеліп соқтырады. Сондықтан да “тақырып” ұғымының астарында не жатқанын біліп, оның құрылымын анықтау үшін сол мәселеге арналған зерттеулерге қысқаша шолу жасап кеткен жөн сияқты. Аталған “тақырып” мәселесі әдебиет теориясы пәнінде 20-30 жылдары көтеріле бастады. Қазан төңкерісінен кейін дүниеге келген шығармалар өзінің тақырыбы жағынан біркелкі сарындас болып көрінгенімен А.Блок, В.Иванов, К.Федин, Л.Толстой іспетті ірі суреткерлердің шығармалары тар ауқымды талдауға “көнбейді”. Сондықтан ішінара болса да “ортақ тақырыпқа” осылай қарсы пікір білдірген зерттеу еңбектер жарық көре бастады. Мысалы, 1923 жылы В.М.Жирмунский өзінің “Поэтика міндеті” деген мақаласында шығарманы эстетикалық нақты және көркемдік заңдылықтарынан тыс, дүниенің қосақ (эмпирикалық) заңдарын негізге ала отырып талдаудан бас тартуға шақырып: “Поэтикалық шығарманың тақырыбы – тілдің бейнелеу құралынан тыс, оған тәуелсіз күйде өмір сүре алмайды. Ол (тақырыпты игеру-Г.Н) сөз арқылы жүзеге асырылатындықтан да поэтикалық заңдылыққа сөз қандай қызмет етсе, ол да сондай тәуелді болмақ”, – деген пікір білдірді. В.М.Жирмунский: көркем шығарма – “ішкі әлемі – біртұтас жүйе” деп бағалап, ал тақырыпты эстетикалық түрғыдан іріктеліп алынған сөздердің “бірлігі” ретінде қарастыру керектігіне көңіл бөлді.

Демек, тақырып – жазушының көркемдік түсінігімен тығыз байланысты және онда бейнеленген шындық сол суреткердің санасындағы сүзгі арқылы өтеді. Бұл

жәнінде И.Виноградов: “Кейбір құбылыстар мен шындықтың кейбір жақтарын таңдаудың, өзара байланыстырудың, біріктірудің объективті — танымдық және субъективті — таптық жақтары да бар. Осы іріктеу мен байланыстыруды тек қарабайыр (натуралды) қалпында түсінуге әсте болмайды, оны ілхамдық — шығармашылық (субъективті творчестволық) тұрғыдан түсіне білу қажет. Осыдан келіп шығатын қорытынды мынау: көркем шығарманың құрылымдық бірлігін, олардың өзара байланысын және көркемдік сүзгісін анықтайтын ой таразысы — қашанда басты назарда болу керек” — деген пікір білдірді (Виноградов И. “Вопросы марксистской поэтики” М., 1972, с.162).

И.Виноградов осы еңбегінде “тақырыпты” алғаш рет “ішкі” және “сыртқы” тақырып деп екіге бөлді. Оның түсіндіруінше, “сыртқы тақырып” дегеніміз — шығармада бейнеленген белгілі бір көріністердің (объектілердің) әр түрлі нақтылықпен сипатталған жалпы нұсқасы. Ал “ішкі тақырып” дегеніміз — сол көріністің ерекше бейнеленген тұстары” (Бұл да сонда, 170 б.). “Тақырып” мәселесін сексенінші жылдары Г.А.Белая қайта қозғады. Ол өзінің “Әдебиет — сынның айнасында” деп аталатын монографиясында “тақырып” мәселесі жөніндегі пікірлерді саралай келіп: “Тақырыпты зерттей отырып, оны эстетикадан тыс шындық ретінде теңгермешілікпен бағалауымызды енді қоюымыз керек және оны 1) Сыртқы тақырып (көп жағдайда жеке шығармаға қолданылатын ұғым, жазушының жалпы шығармаларына байланысты аз қолданылады; 2) Жазушының шығармашылық ішкі тақырыбы; 3) Көркем шығарманың ішкі тақырыбы деп нақты мынадай үш жікке бөліп қарауымыз керек, — деді (Белая Г. Литература в зеркале критики. М., 1986, с.167). Сыншы осындай жіктеудің әдебиет сыны тарихында бұрыннан айтылып келе жатқандығына қарамастан әлі де нақты теориялық тұрғыдан тұжырымдалмай отырғанына

коңіл бөледі. Шынында да, 20-шы жылдары шыққан “Әдеби энциклопедияда” жарияланған Я.Зунделовичтің мақаласында жазылған еді. “Кең мағынада алсақ, тақырып дегеніміз — дүниенің тұтас көрінісі, ол суреткердің поэтикалық дүниетанымын анықтайды. Осы көріністің бедері арқылы шындықтың әр түрлі құбылыстары суреткердің санасында қатталады. Осы көріністің (образдың) нәтижесінде суреткер оны жинақтап беру мүмкіндігіне ие болады және дәл осы көркем жинақтау оны суреткерлік қабілеті жоқтардан ерекшелеп көрсетеді. Әрбір шынайы суреткердің өз тақырыбы, өз көркем әлемі болады деген пікір білдірілген болатын (Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов в 2-х томах. т. II. М.-Л., 1925, с.927). “Өз тақырыбы” дегеніміз — бұл суреткердің шығармашылығындағы ішкі үндестік пен бір-біріне жақын тақырыптардың тоғысуы. Ал “өзіндік дүние образы”, “өзіндік көркем әлемі” дегеніміз — салыстырмалы түрде айтылған метафоралық теңеу, шындығында бұл дүние — тіршілік құбылысын өзіне тән көркемдік шеберлікпен бейнелеу арқылы айтайын деген ойын жеткізе білуі. Бірақ та “көркемдік әлемі” — ақын шығармашылығының “ішкі тақырыбының” қалыптасуына тікелей әсер ететін алғы шарт боп табылады.

Суреткердің негізгі тақырыбын бірден анықтау өте қиын. Суреткер шығармашылығының бастапқы кезеңінде оның ішкі тақырыбы стихиялы түрде қалыптасарды. Уақыт өте келе ақын шығармаларында нақты бір мотивтің күшейе бастағаны, дүниедегі белгілі бір құбылыстарға қызушылықпен қарайтыны және оны көркемдік сүзгіден өткізу әдістерінің тұрақты сипат алғаны байқалады. Ақынды толғандыратын бір тақырыптың стихиялы түрде және саналы түрде дамуын біртұтас шығармашылық процестің екі арнасы ретінде де қарастыруға болады. Тағы бір маңызды нәрсе — тақырыптың көркемдік дамуы — ұзаққа созылатын

процесс. Тақырыптың шығармадан шығармаға біртіндеп өсу жолын зерттеу жазушының дүниетанымындағы негізгі бастауды, оның көркемдік ойының даму бағдарын және өмірдегі өзгерістерге байланысты пайда болатын жаңа мәселелердің суреткер санасына тигізетін әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Енді осы “ішкі тақырып” немесе негізгі тақырып мәселесін ақын Е.Раушанов поэзиясын негізге ала отырып талдайық. Е.Раушановтың суреткерлік әлемінің бір ерекшелігі: ақынды толғандыратын “мәңгілік мәселелер” екені, бірақ ол мәселелердің себебін өзіндік дүниетаным тұрғысынан шешуге ұмтылатыны бірден байқалады. Ақын өлеңдерінен поэмасына дейінгі аралықтағы шығармаларындағы лирикалық кейіпкерлер өмір жолында адасқан, қиналған мұңды да адал жандар. Лирикалық кейіпкердің көңіл-күйін, мінезін, қылықтарын табиғатпен астастыра суреттеу арқылы ақын рухани жалғыздықтан шығудың жолын іздейді. Бұл ақын өлеңдерінен айқын көрініс табады.

Өлең — көп сырлы құбылыс. Осы көптің атаулысына өлеңнің әдеби-эстетикалық және мазмұндық-философиялық белгілерімен қатар сән мен мән диалектикасын жатқызуға болады. Сән дегеніміз — ақын тілінің шеберлігі, көріктеу құралын қолдану зергерлігі болса, мән — сол көріктеу құралын мазмұнмен үйлестіре келіп ой түйінін, тосын шешімін жасай білуі. Бұл екеуі бір-біріне тәуелді, тұтас, бірақ ғылыми барлау барысында ажыратып қарауға икемді құбылыстар. Өлеңнің әдеби-эстетикалық және мазмұндық-философиялық жақтары, басқаша айтқанда, бітімі мен болмысы біршама дербес құбылыс. Қай құбылыстың болмасын бітім мен болмысы сәйкестігін анықтай түсіп, оның жалпы философиялық қасиеттерін мұғдарлау өлеңді зерттеудің теориялық және методологиялық бағыт-бағдарын анықтаудың сынақтан өткен сара жолы екенін ескеру артық бола қоймас деп ойлаймыз. Мәселені осылай

тосын қойып отыруымыз тегін емес. Қазақ өлеңі ғылым назарынан тыс қалған жоқ. Халықтың өлең мұрасын зерттеу – айтулы еңбектердің дүниеге келуіне мұрындық болды. Олар көпшілікке белгілі болғандықтан жеке-жеке атап, егжей-тегжейлі тоқталып жату артық әрі мүмкін емес. Сондықтан қазақ өлеңінің ұйқас техникасын, құрылымын зерттеуге арналған С.Негимовтың “Өлең өрімі”, З.Ахметовтың “Қазақ өлеңінің құрылысы”, С.Сейітовтың “Қазақ поэзиясы және Маяковский дәстүрі”, А.Нұрқатовтың “Идея және образ”, “Абайдың ақындық дәстүрі”, М.Базарбаевтың “Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы” секілді белгілі еңбектерінде қазақ өлеңінің құрылысы, техникасы, пайдалану тарихы жақсы зерттелген. Қазақ өлеңінің көркемдік құрылысында, мазмұнында психологиялық параллелизмнің алатын орны ерекше. Қазақ өлеңінің мазмұндық-философиялық белгісімен психологиялық егіздеу арқылы өзгеше тұжырым, өзгеше көзқарас қалыптасады. Қазақ өлеңінің мазмұндық-философиялық белгісі мен психологиялық егіздеудің бірігуінен қазақ өлеңінің ақтарылмай жатқан қасиетін тануымызға болады. Өлең – өмірдің, заманның өзгерісіне қарай толығып, жаңарып отырады. Бұл орайда өлең – тарихи құбылыс деуге де болады. Тек басқа әдеби туындыларға қарағанда өлең сөзінің үздік қасиеті сол, оны ел тез жаттайды және жадында ұзақ сақтайды. Міне, сондықтан да ел ең үздік шығарманы, жанына жақын өлеңді ғана мойындайды. Өлеңнің көркемдік жағына да назар аударылады. Әрине, халыққа ең жақын өлең – табиғатпен біте қайнасқан, өмір заңы мен табиғатты егіздеп суреттейтін өлең. Себебін жоғарыда да айтып өттік, қазақ халқы ежелден табиғат-анаға жақын, табиғатпен бірлікте өмір сүрген халық. Сондықтан табиғатпен бірлікте дүние заңдылығын, өмірдің өткіншілігін жырлау жанына жақын. Осы жәйтті назарға ала отырып, өлеңді философиялық зерде мен психологиялық егіздеу

тоғысқан құбылыс түрінде саралауда танымал, ел ішіне кең тараған ақындардың өлеңдеріне жүгіндік. Өлең — өмір. Өнердің шынайы иесі — халық. Ол меншік дәулетінің жақсы мен жаманын, асылы мен жасығын, салмағы мен аумағын жіті білгені жөн. Сондықтан қазақтың өлең өнерін ғылыми зердемен барлау үстінде халық қазынасының қалың нуын аралап, мүмкіндігі жеткенше халыққа кеңінен танымал ақындардың өлеңдеріне назар тастап, қузаған мәселелерге ұрымтал үлгілерді алуға тырыстық. Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологиялық егіздеудің көркемдік қызметі ғылыми дәйектелмеген, сол себепті Е.Раушанов, Т.Әбдікәкімов өлеңдерін зерттеуді жөн көрдік. Қазіргі қазақ өлеңін этикалық, эстетикалық, философиялық зерде мен психологиялық егіздеу тоғысқан құбылыс ретінде зерттеу мүлде тың іс. Бұл көпшілік назарына ұсынылып отырған ізденісіміздің нысаналы ерекшелігі болмақ. Халқымыздың дүниеге дәстүрлі көзқарасында ұзақ заманалар бойында көшпелі өмір салтымен қойындасқан, онымен үйлесім тапқан салт-сананың, әдет-ғұрыптың, талғам-түйсіктің айқын сипатты белгілері сараланған. Дәстүрлі зерденің тегі мен тамыры табиғаттан бастау алып, заттар мен өмір құбылыстарының тіршілік талабымен үйлесе сұрыпталуымен туындап жатады. Негізі қазақы ұғымда адамды қоршаған дүние мен табиғат жаны бар, саналы құбылыс деп пайымдалады. Әсілі бұл құбылыстардың сол бір көне замандарда басқаша өре танытуы мүмкін де емес еді. Себебі — табиғат шіркін қашан да көз алдыңда құбылып, қозғалып, өсіп-өніп, өліп-таусылып, бейне бір тіршілік етіп тұрғандай ғой. Демек, табиғат — қазақтың өмір сүру ортасы ғана емес, табиғат пірі де. “Тарихтың бастау тегінде, — дейді Ф.Энгельс “Анти-Дюрингте” — бейімдеудің объектісі болған табиғи күштер әр түрлі халықтарда түрліше кейіптенуге түседі”. Жай түсіріп, күн күркіретіп, найзағай ойнатпақ

оймен “желеп жебеушілерін” шақыртып, қазақ жәдігері табиғат құбылысымен адамша тілдеседі:

**“Кел, кел бұлт, кел бұлт,
Екі енеге тел бұлт.
Ағысы қатты сулардан,
Шырай соғып кел бұлт.
Шөбі басқан жерлерден,
Жүгіре соғып кел бұлт.
Қайың басын қайыра соқ,
Арша басын айыра соқ.
Тобылғы басын толгай соқ,
Атан түйе жыға соқ”, —**

дейді күн жайлатушының байырғы сарыны, оған жалынады, жалбарынады, өзіне сыры мәлім қасиеттерін тіленеді. Өйткені оның түсінігінде табиғат адам тектес те, адам табиғат тектес. Адам мен табиғат тұтас. Макрокосмос (табиғат) пен микрокосмос (адам) терезесі тең қос жүйе. Мұндай натурфилософиялық ұғым адамға табиғаттың бөлшегі ретінде қарауға мүмкіндік туғызады. Халықтың осы дәстүрлі түсінігін Есенғали Раушанов өз өлеңдерінің көркемдік ерекшелігін биік сатыға көтеру үшін шебер де еркін пайдалана біледі. “Хат” деген өлеңінде алыста жүріп елді сағынған ұл түсінде анасын көргенін, ана әмірімен түсінде түні бойы өлең жазғанын айта келіп:

**“Күңгірттеу тартып нұр-оңиң,
Жүдеулеу, ойлы пішінде.
Жүрдің сен менің жүрегім,
Таңдағы нұрдың ішінде.
Басылмай қалды-ау құштарым,
Коремін бе енді Хауа-ана!
Шық тұнған гүлді нұсқадың,
Не дегің келді Хауа-Ана? —**

деп Ана бейнесі мен таңғы нұрды егіздесе, келесі шумақта сағынған ананы көріп мауқы басылмай қалған перзент мұңы мен шық түнған гүлді егіздейді. Таңғы нұр, шық түнған гүл — символ. Тазалықтың, мөлдірліктің, киеліліктің символы. Бала үшін ана — Тәңірімен тең. Себебі оны дүниеге әкелген, ең алғаш ақ сүтін берген, жыласа түнде шошып оянып, тал бесікті таянып жұбатқан Ана. Таңғы нұр да барша жақсылықтың белгісі, киеліліктің хабаршысы болса, таңғы нұр ішінде жүрген Ана бейнесі де ерекше тұлға. Құштары басылмай қалған баласына шық түнған, гүлді нұсқап, таңғы араймен гайып боп кетуінде үлкен философиялық мән бар. Бұл жерде философиялық мазмұн мен психологиялық параллелизм шебер тоғысқан. Ақын осы ойын өрбіте келіп:

**Қызгалдақ гүлің — мен едім,
Жайнайын биік қырларда!
Таңғы шық — мөлдір өлеңім,
Төгіліп кетпей тұрғанда, —**

деп өзін қызгалдақ гүлге, өлеңін таңғы шыққа баламалап, ауыстырып метафора жасап, сол метафора арқылы психологиялық егіздеуге құлаш ұрған. Ананың өмірге қалдырған аманаты, мұрасы — ұрпақ болса, даланың сан ғасыр сақтап келе жатқан мұрасы — жасыл шөбі, қызгалдақ гүлі. Дала төсінде өскен қызгалдақ қандай қуаныш әкелсе, бала да ана көңіліне сондай үміт ұялатады. Қызгалдаққа түнған мөлдір шық қандай сұлу болса, адам өмірінде, әсіресе қазақ өмірінде өлеңнің орны ерекше. Өлеңнің таңғы шықтай болуы ғажап құбылыс. Өлеңі сондай ақынның жолы да мөлдір, жаны да ғажап тазалығымен таң қалдырады, таңдай қақтырады. Ақын бұдан әрі тың да тосын философиялық тұжырым жасайды:

**Шық тұнған гүлді нұсқадың:
“Жан балам мына өмірде,
Өзіңнен биік ұстарың,
Мөлдірлік болсын дедің бе?”**

Шық тұнған гүл мен адам жанының тазалығы, мөлдірлігі психологиялық егіздеу арқылы берілген. Яғни, адам мен табиғат тұтастығы арқылы жаңа, тосын шешім қабылдайды. Өз қара басынан да мөлдірлікті, жан тазалығын, пәктігін жоғары қою идеясы. Және соны шық тұнған гүл арқылы ишаратпен ұғындыру. Әрі символ, әрі меңзеу. Дәстүрлі қазақ ұғымында дүние, әлеумет, рух болып үшке бөлінсе, уақыт өзара тәуелсіз үш бөліктен тұрады. Өткен, бүгін және болашақ рет-ретімен ауысып отыратын мезгілдің, дара бөлшектері болып саналады. Уақыт туралы қазақы түсінікте өшкен жанбайды, өткен қайтып келмейді деген ұғымға саяды. Есенғали да осы ұғымды одан әрі, тереңдетіп, табиғатпен егіздеп әкетеді.

**Мен оралдым, айтам енді,
Анашымның қартайғанын.
Желдеп кетіп қайта келді,
Жез бұйдалы нар тайлағың.
Асыл таңның алдым зерін,
Шайдым нұрмен қоңілмді.
Тас боп қатқан тандыр желін,
Тақырлардың оңі кірді...**

Адам дүниеге келеді, өседі, өркен жаяды, қартаяды, мәңгілік мекеніне кетеді. Өмір бір орында тұрмайды. Кешегі бала – бүгін әке, кешегі жас ару – бүгін кемпір. Осы философияны тереңдете түсіп, өзін бұйдалы нар тайлаққа баламалау арқылы туған жерге оралуын, туған жер төсін аңсауын психологиялық егіздеу арқылы жеткізген. Қазақы ұғымда аруана, нар, түйе баласы

қасиетті деп саналады. Туған жерді аңсау, сағыныш көп өлеңдерде аруана, нар бейнесі арқылы сомдалған. Аруана, нар — символ. Туған жерді аңсаудың, сағынудың символы. Жез бұйдалы нар тайлақтың туған жерді аңсауы қазақ ұғымына сай, бұйдасының жезден болуы да философиялық ұғымды көрсетеді. Асыл таңның зерін алып, көңілін нұрмен шайған ақынның жан тазалығы кімді де болса да тәнті еткендей. Тандыр желін тақыр даланың өңін кіргізген, нұр, жауын қандай ғаламат. Туған жердің көркін, әсем табиғатын өз көңілімен егіздеп суреттеу арқылы жаңа бір ұғым, жаңа бір түсінік қалыптастырады. Нұрмен Дала жуынады, нұрға Дала шомылады, нұрдан Дала нәр алады: шөбі шүйгінденіп, көріктенеді. Сол нұрға көңілін жуып, тазарту тек ақын табиғатына ғана тән. Көңілі пәк, жаны таза, сұлулыққа іңкәр жан ғана көңілін жаңбырға, яғни нұрға шайып, тазалайды. Дала — көңіл, көңіл — Дала. Есенғали өлеңдерінде осындай бірімен бірі бірігіп кеткен ұғымдар көп. Оларды ажыратудың қажеті де жоқ. Осы өлеңде:

**“Бүлдіргенді дала қандай,
Бүрін жарды бақ гажайып.
Қатарланған қара нардай,
Қарияларым қапты азайып,—**

деген шумақта ақын өмірдің заңын философиялық зерде арқылы түйсініп, тұжырымдап, психологиялық егіздеу арқылы суреттеген. Көктемде, жазғытұрым бақтар бұр жарып, көктеп, далада бүлдірген пісіп, бар дүние көктемнің дидарына елтіп, мас боп, шалқып тұрған сәт қандай гажап, бірақ өмір заңы қатал әрі біріне-бірі қайшы келеді екен. Жас өмір өркен жаяды, ұрпақ жалғасады, қариялар қатары сирейді. Бүлдіргенді дала мен бұр жарған бақты, көктемнің гажайып, шуақты келетін сәтін қариялардың азайып бара жатқанымен

егіздеу арқылы тосын философиялық шешім шығарады. Қатарланған қара нардай қариялар азайса несі бар, артынан ұрпақ өсіп келеді емес пе?! Қара нар — символ. Туған жерін сүйетін, туған жерге іңкәр қазақтың қара шалының символы. Әрі егіздеу. Одан әрі:

Қара төбе жазығында,

Қаңбақты жел айдады әрі...

Қара нардың қазығында,

Қара бота айналады...

Көңілің құлазып кетпей ме?! Опасы жоқ тірліктің азды-көпті несібесін тере жүріп, бір сәт өмір заңы туралы толғанбаймыз-ау біз. Қара төбе жазығында ызғып тұрған жел қаңбақты домалатып, қуып барады. Құлазыған күз. Өмірдің де күзі келді, көш тарқады, өмір көші. Бірақ көңілде көмескі үміт бар. Үміт бар жерде тірлік бар. Ол үміт қара нардың қазығында боздап тұрған қара бота... Тірлік жазса қара нардың орнын басады. Әрі символ, туған жерге іңкәрліктің, туған жер төсін аңсаудың символы. Әрі ұрпақ жалғастығын меңзейді (синекдоха). Символдау және меңзеу арқылы психологиялық параллелизмді шебер қолданған. Табиғат суретімен шарпыстырып өмір заңын, жалғанның опасыздығын, өткіншілігін, ұрпақ сабақтастығын үндестірген. Өмір заңы — жас өмір өркен жаяды, қариялар азаяды, әке шаңырағына үл ие. Табиғат құбылысы арқылы философиялық мазмұнды осыншама кеңейтіп, зорайтып, өмірді бар қарама-қайшылығымен алға тосқан.